

نقد عصای موسی بر رود اقتصاد

بررسی و نقد کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد

● فریدون شیرین‌کام
مترجم و پژوهشگر حوزه اقتصاد

چکیده

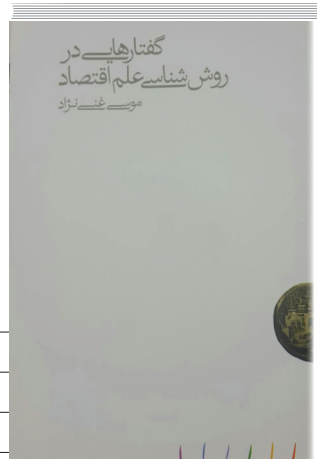
کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد به خواننده کمک می‌کند از تحولات دانش روش‌شناسی مثل پوزیتیویسم، مطلوبیت‌گرایی، مداخله‌گرایی کینزی و شکل‌گیری دانش اقتصاد با نظریه‌پردازی میزس، هایک و... در علم اقتصاد و علوم اجتماعی آگاهی پیدا کند. اندیشه اقتصادی متفکران عصر روشنگری تا قرن بیست مثل کندياک، اسمیت، درباره قانون طبیعی، آزادی، فردیت، تئوری ارزش - کار و... از طریق آراء دیگر متفکران، نقد و ارزیابی شد. کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد نثری روان دارد و با یک نگرش تاریخی به شرح تحولات نظری در دانش اقتصاد می‌پردازد. به نظر می‌رسد تمایل نویسنده به تئوری‌های اقتصاد بازار باعث شده که محدودیت‌ها و موانعی که موجب تغییر رویکرد در مکتب تاریخی‌گرایی آلمانی یا مداخله‌گرایی در اقتصاد رخ داد به صورت جدی مورد واکاوی قرار نگیرد.

واژه‌های کلیدی:

اقتصاد، روش‌شناسی، بازار، آزادی، مطلوبیت.

مقدمه

قریب ۶۵ سال از آموزش نظام‌مند علم اقتصاد به صورت یک رشته مستقل در ایران می‌گذرد. دانشکده اقتصاد به صورت مستقل از دانشکده حقوق و علوم سیاسی جدا و در اوایل دهه ۵۰ در امیرآباد شروع به فعالیت کرد. در طی این دوران چند نسل استاد در آن به فعالیت مشغول و بازنشسته شدند.

■ غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۷). گفتارهایی در
روش‌شناسی علم اقتصاد، تهران: مینوی خرد
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۲۲۰-۵۷-۴

صدها دانشجو در مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترا در آن آموزش دیدند. آموزش عالی در ایران به‌گونه‌ای پیش رفت که نهادهای دانشگاهی نقش کمی در تولید علم داشته‌اند. آنچنان که به‌نظر می‌رسد استقلال عمل در پیش‌برد یک اندیشه اقتصادی همچون سایر رشته‌های علوم انسانی در نهاد آموزش عالی مشاهده نمی‌شود. گرایش‌های نظری در قالب یک یا چند استاد علاقه‌مند پیرامون یک نظریه و گرایش شکل می‌گیرد و آنان از طریق برخی نشریات به انتشار آراء خود در زمینه مورد نظرشان اقدام می‌کنند. از آن‌سو گروه‌های آموزشی نیز هویت نظری ندارند. در ایران امروز هر کس می‌خواهد جریان‌های فکری را دنبال کند می‌تواند از طریق برخی از افراد صاحب‌نظر و تعدادی از نشریات خصوصی مربوطه، این آراء را پیگیری نماید. وضعیت دانش اقتصاد مثل سایر رشته‌های دانشگاهی به ترجمه و آموزش آن‌ها به داخل کشور خلاصه می‌شود. کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد نیز در این چرخه قابل تفسیر و بازخوانی است.

معرفی اثر و نویسنده

این کتاب در شش فصل به طرح تحولات روشی علم اقتصاد در طی سه قرن می‌پردازد. گفتار اول، دوره روشنگری، متفکران فرانسوی و انگلیسی مدافع قانون طبیعی و آزادی را شرح می‌دهد. این بخش به خواننده کمک می‌کند از خاستگاه اندیشه‌های اقتصادی آگاهی پیدا کند. مهم‌ترین بخش کتاب، گفتار سوم تحت عنوان «جدال روش‌ها» می‌باشد. مباحث بنیادین تئوری کل‌گرای در برابر تاریخی‌گرایی در این قسمت مورد بررسی

قرار می‌گیرد. همچنین برخی از موضوع‌های مهم و کلیدی علم اقتصاد (همچون بحث ارزش - کار و مطلوبیت ذهنی)، که متفکران بزرگی از علوم انسانی را به‌خود مشغول کرده در فصل چهارم و پنجم مورد بحث قرار گرفته‌است.

نویسنده کتاب موسی غنی‌نژاد است. ایشان در سال ۱۳۳۱ در تبریز به دنیا آمده و در سال ۱۳۴۸ وارد دانشکده علوم اداری و مدیریت بازرگانی دانشگاه تهران در رشته حسابداری شده و در سال ۱۳۵۲ از آنجا فارغ التحصیل شده‌است. سال ۱۳۵۵ به فرانسه رفته و وارد دانشگاه سوربن شده و در مقطع کارشناسی ارشد رشته توسعه اقتصادی و اجتماعی فارغ‌التحصیل شده‌است. ایشان در سال ۱۳۵۷ به ایران بازگشتند و برای مدتی در تبریز به‌عنوان استاد مدعو تدریس داشته‌اند؛ اما با انقلاب فرهنگی در سال ۱۳۵۹ برای ادامه تحصیل در مقطع دکترای توسعه اقتصادی به فرانسه بازگشتند و سپس در رشته معرفت‌شناسی به ادامه تحصیل پرداختند؛ هرچند که پیش از نوشتن رساله دکتری خود، در سال ۱۳۶۸ به کشور بازگشت و در دانشکده نفت به‌عنوان استاد اقتصاد استخدام شدند. در دهه‌های اخیر ایشان از طریق نوشتن یادداشت، مقاله، گفتگو، مصاحبه و سخنرانی به دفاع نظری از اندیشه بازار آزاد در عرصه مطبوعات و حوزه عمومی فعال می‌باشند.

در ایران پس از انقلاب که دولت از طریق مشارکت در بنگاه‌داری و سیاست‌گذاری سهمیه‌ای سهم پُرنرنگی در اقتصاد ایفا می‌نمود، کمتر کسی به‌صورت منظم، به‌عنوان منتقد سیاست دولت‌گرا و دفاع از اقتصاد بازار در جامعه روشنفکری و دانشگاهی همچون غنی‌نژاد به ایفای نقش پرداخت. به این سبب است که غنی‌نژاد نامی شناخته‌شده در عرصه اندیشه اقتصادی در ایران می‌باشد. ایشان بیش از ۳۰ سال است که با انتشار ده‌ها نوشته و چندین کتاب به نشر اندیشه‌هایش در زمینه‌های گوناگون اقتصاد نظری و رویکردهای سیاست‌گذاری به طرح دیدگاه اقتصاد بازار اقدام کرده‌است. غنی‌نژاد در طی این مدت طولانی در یک خط مستقیم در نقد اقتصاد دولتی و دفاع از اقتصاد بازار، ثابت‌قدم بوده‌است. البته که دفاع وی عموماً وجه تئوریک دارد و هنگامی که به مسائل ایران می‌پردازد وجه تاریخی پیدا می‌کند. ایشان ناقد هرگونه مداخله دولت در اقتصاد در دوره پهلوی، ملی‌شدن نفت و اقتصاد دولتی پس از انقلاب اسلامی می‌باشد. وی برخلاف بسیاری از اقتصاددانان متمایل به بازار و دولت در ایران، هرگز مسئولیتی در دولت و سازمان‌های تابعه را نپذیرفت، بلکه در عرصه عمومی تنها به ایفای نشر اندیشه‌هایش پرداخت.

غنی‌نژاد مثل کثیری از جوانان از اوایل سال ۵۰ تا آغاز سال ۱۳۶۰ به سنت مارکسی دل بسته بود. تحصیل در حوزه معرفت‌شناسی در فرانسه به او کمک کرد تا به کاستی‌های اندیشه تاریخی‌گرایی توجه کند. به‌گونه‌ای که پس از دو تا سه سال به یکی از منتقدان اصلی مارکس در زمینه اقتصادی در ایران بدل شد.

اولین اثر وی در مجله اطلاعات اقتصادی و سیاسی شماره ۸۸-۸۷ با نام «ظهور اندیشه آزادی و پیوند آن با اقتصاد سیاسی» به موضوع انقلاب باشکوه انگلیس در سال ۱۶۸۸ م و آراء منتسکیو و جان لاک و گذار به فلسفه جدید حق طبیعی ارتباط دارد. از دیگر آثار اولیه ایشان می‌توان به مقاله «سخنی درباره نفت و توسعه» در نقد کتاب اوبک و اثرات تخریبی تطبیق قیمت نفت (امیر باقر مدنی، ۱۳۶۳)، مقاله «ابتدال علمی» در نقد و معرفی کتاب توطئه اقتصادی امپریالیسم در ایران (توانائیان فرد، ۱۳۶۴)، مقاله «نظام اقتصادی: بازار و برنامه ریزی» (۱۳۶۹) و... اشاره داشت که گواهی بر ثبات آرا و رویکرد غنی‌نژاد در دفاع از نظریه آزادی اقتصادی و بازار می‌باشد.

در نقد ایشان به فضای فکری و سیاست‌گذاری ایران در حوزه اقتصادی می‌توان به نقل قول ایشان از هایدک رجوع نمود که بیان می‌دارد: «کسی که در دنیای مدرن اقتصاد نداند بقیه چیزها را هم نمی‌داند.»^۱ (عظیمی و اسماعیل مطلق، ۱۳۸۲، ص. ۲۵۱). ایشان همچنین در نقد ساده‌بینی اقتصاددانان ایران می‌گوید: «هر مقاله و کتاب مهم اقتصادی ۴۰ تا ۵۰ فرمول ریاضی دارد. در حالی که در ایران حرف‌های کلی بدون حساب و منطق در زمینه اقتصادی دائماً مطرح می‌گردد.» گرچه بعدها^۲ از اهمیت بیش از حد ریاضیات در اقتصاد انتقاد نمود و در نقد مداخله دولت در اقتصاد نوشت: «حدود ۴۰ سال است که دنیا از اقتصاد کینزی خارج شده است اما در ایران همچنان کینزی‌ها سلطه دارند.» و یا در مورد نهادهای حقوقی و سیاسی می‌نویسد: «در ایران نهاد ثبت، دادگستری، پارلمان، بانک و... مترسکی ظاهری می‌باشد.» همچنین در نقد آموزش دانشگاهی و روشنفکری می‌نویسد: «مفهوم فرد، و محدودیت فرد در آموزش اقتصاد خرد در چارچوب اندیشه ایرانی وجود ندارد. اهل فکر ما در انتقال اندیشه مدرن به دلیل بدفهمی و عدم درک لوازم و امکانات جامعه ایران و به دلیل ساده‌اندیشی و ساده‌لوحی دچار مشکل بوده است.» و دلیل

۱. احتمالاً فیلسوفان، حقوقدانان و... می‌گویند هر کس فلسفه، حقوق و روانشناسی نمی‌داند چیزی از جهان مدرن نمی‌داند.
۲. در کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد.

وضعیت فعلی و راه‌حل را مهاجرت می‌داند. او راه‌حل را در ایستادگی بر اصول اساسی در معرفت‌شناسی علم می‌داند.» (همان، ص ص. ۲۶۰-۲۵۳). فهم اندیشه‌های غنی‌نژاد منوط به درک مسئله عدالت و تفسیر تاریخ معاصر ایران از منظر او می‌باشد. این دو موضوع به خواننده کمک می‌کند که تصویر روشن‌تری از نوشته‌های غنی‌نژاد داشته باشد. غنی‌نژاد به تبعیت از هایک «عدالت را ویژگی مربوط به رفتار انسانی می‌داند. کاربرد آن در مورد وضعیت‌ها، فاقد معنا می‌باشد؛ مگر این‌که شخص معینی، مسئول وضعیت شناخته شود. او سراب عدالت اجتماعی را تهدید جدی برای بزرگ‌ترین دستاورد تمدن غربی، یعنی آزادی فردی می‌داند. عدالت «اسب تروا»ی سوسیالیسم در جوامع آزاد است. سوسیالیسم به روایت او از نوعی خردگرایی کاذب ناشی می‌شود.» (غنی‌نژاد، ۱۳۸۱، ص ص. ۱۱۲-۱۱۳). غنی‌نژاد به تاریخ معاصر و روشنفکری پس از شهریور ۱۳۲۰ به شیوه‌ای خاص خویش می‌نگرد و در این خصوص بیان می‌دارد: «بخش مهمی از روشنفکران تجددخواه به تشویق حکومت اقتدارگرایانه دوران رضاشاهی و توجیه روش‌های دولت‌مدار وی پرداختند. آرمان آزادی و حکومت قانون به میهن‌پرستی و ناسیونالیسم مقتدرانه چرخش نمود. پس از شهریور ۱۳۲۰، تجددطلبی برخی اندیشه‌های جمع‌گرایانه جدید (سوسیالیسم) را با ارزش‌های، سنتی، قبیله‌ای، التقاط و رجعت به گذشته تحت اشکال جدید پیوند داد. ایدئولوژی توسعه با طرح کمبود سرمایه و وابستگی به خارج، خود، به یکی از موانع اصلی توسعه پایدار در ایران بدل شده‌است؛ زیرا این نگرش باعث نادیده گرفتن عوامل مهم در گذار از توسعه‌نیافتگی می‌باشد. این رویکرد، به نقش تعیین‌کننده نهادهای نامناسب و هزینه‌های معاملاتی سنگین، نامرئی و بازدارنده که نظام تولید را فلج کرده‌است توجه ندارد. کاستن از هزینه‌های معاملاتی از طریق اصلاحات نهادی با تعریف و تضمین حقوق مالکیت فردی، ایجاد و تحکیم حکومت قانون و ارزش‌های رقابتی در جامعه برای رسیدن به توسعه اجتناب‌ناپذیر است. به روایت او، این تجدد جمع‌گرایانه در درون خود دارای تناقض‌هایی است که هر نوع خلاقیت از آن را سلب می‌کند.» (غنی‌نژاد، ۱۳۸۶، ص ص. ۹-۷).

معرفی فصل‌های کتاب

کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد، در ادامه کتاب معرفت‌شناسی علم اقتصاد، می‌باشد. مطالعه کتاب معرفت‌شناسی به خواننده کمک می‌کند که فهم دقیق‌تری به کتاب روش‌شناسی داشته باشد.

معرفت‌شناسی، شاخه‌ای از معارف فلسفی است که به موضوع شناخت، رابطه ذهن و عین در فرایند شناخت و چگونگی شناخت معتبر می‌پردازد. «روش شهودی یا مشاهده مستقیم واقعیت به لحاظ علمی سخنی بی‌معنا است، زیرا هر مشاهده‌ای مسبوق به تئوری است. برای هر تئوری باید به انتزاع متوسل شد. براساس واقعیات انضمامی قابل مشاهده نمی‌توان نظریه‌پردازی کرد.» (غنی‌نژاد، الف، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۰) او در همین زمینه یادآوری می‌کند: موضوع اصلی علوم انسانی به‌ویژه در اقتصاد، کنش یا رفتار ارادی انسان‌ها است. هیچ تئوری را نمی‌توان براساس داده‌های تجربی - تاریخی به سیاق علوم تجربی حقیقت‌آزمایی کرد. واقعیات تجربی - تاریخی را با بی‌شمار تئوری متفاوت و حتی متضاد می‌توان تفسیر کرد. چون هیچ راهی برای حقیقت‌آزمایی آن‌ها به سیاق علوم تجربی وجود ندارد. (غنی‌نژاد، الف، ۱۳۹۷، ص. ۲۷۱). لذا روش‌شناسی چگونگی شکل‌گیری مفاهیم بنیادی علوم و اعتبار (منطقی و تجربی) قضیه‌ها و استدلال‌های مبتنی بر آن را بررسی می‌کند.

برخی از اقتصاددانان برخلاف روش آگوست کنت، مبانی مفهومی علم اقتصاد را، قضایای بدیهی می‌دانند. از نظر ایشان، صدق و کذب مبانی مفهومی علم اقتصاد همانند قضایای ریاضی ریشه در درستی اصول و شیوه استنتاج منطقی از اصول بدیهی دارد. در حالی که در روش اثباتی، قوانین اقتصادی محصول استقرای تجربی تصور نمی‌شد؛ بلکه قوانین را کلیاتی (مثل کردار و گرایش ذاتی طبیعت فرد انسانی) و رای تجربه تاریخی می‌دانستند. در حالی که مارکس و مکتب تاریخی آلمان، بر وجه تاریخی، ملی و جمع‌گرایانه تأکید می‌کردند، هر دوی آن‌ها ادعای جهان‌شمول و فراتاریخی اقتصاد سیاسی را رد می‌کردند. (غنی‌نژاد، الف، ۱۳۹۷، ص. ۵-۳).

کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد، یک مقدمه و شش گفتار دارد. گفتار اول به روش‌شناسی پوزیتیویستی و تأثیر آن بر فلسفه علم معاصر و منتقدان آن می‌پردازد. در این بخش، اندیشمندان حوزه معرفت تجربی و فیلسوفان تحلیلی این حوزه از جان لاک تا ویتگنشتاین و... مورد بررسی قرار می‌گیرد. در گفتار دوم و پس از شرح مبانی نظری، به طرح آراء متفکران اقتصاد پرداخته می‌شود. در این بخش آراء هر یک از اقتصاددانان کلاسیک فرانسه و انگلیس مورد بررسی قرار می‌گیرد و در مجموع در این گفتار به روش‌شناسی اقتصاد سیاسی کلاسیک پرداخته می‌شود. آنچه آنچنان که نویسنده در آغاز به شرح آراء سه متفکر کلاسیک فرانسوی کشیش کندیاک، دستوت دُ تراسی و ژان باتیست می‌پردازد. در این گفتار، اعتقاد

به وجود قوانین طبیعی و تطبیق انسان با آن قوانین (جدا از اخلاقی بودن و سود و زیان آن قوانین برای برخی) به عنوان یکی از ویژگی مهم اقتصاد کلاسیک عنوان می‌شود.

در گفتار دوم همچنین به تفاوت دو مکتب انگلیسی و فرانسوی کلاسیک پرداخته می‌شود؛ سنت فرانسوی برخلاف آراء و نظرات آدام اسمیت، کار و تقسیم کار را محصول تدریجی گرایش به مبادله می‌داندست و به نظریه ذهنی ارزش باور داشت. تحت این نظریه است که کندياک، تحول جامعه کوچک روستایی به جامعه صنعتی را از طریق تجارت توضیح می‌دهد. آنچه‌ان که بیان می‌دارد: «چیزی دارای ارزش است که ما آن را مفید بدانیم. این ارزیابی در رابطه با نیاز ما می‌باشد. با کم و زیاد شدن نیاز ما، ارزشی زیاد یا کم می‌شود. تصور کمیابی بدون داوری انسان‌ها بی‌معنا می‌باشد (همان، ص ۵۰-۴۹). به روشنی قابل مقایسه است که تصور کندياک از ارزش با فهم آدام اسمیت و ریکاردو از ارزش متعارض است. دومین اقتصاددانی که در این گفتار به آن پرداخته می‌شود دستوت دُ تراسی است که بر اراده و کنش ناشی از آن تأکید داشته و اولین اثرش را در زمینه فهم در سال ۱۸۰۱ منتشر می‌نماید. از نظر او اراده، ایده مالکیت را ایجاد می‌کند. مالکیت طبیعی مبنای مالکیت قراردادی و بر ساخته انسان‌ها در زندگی اجتماعی است. دُ تراسی، ثروت را منطبق با نیاز و تقاضای انسانی تعریف می‌کند؛ از نظر دُ تراسی، آزادی برترین خیر قابل تصور خواهد بود؛ زیرا همه خیرهای دیگر از آن زاده می‌شوند. تا آنجا که وی آزادی را همان خوشبختی می‌داند که قدرت برآورده کردن خواسته‌هایمان را دارد و می‌نویسد: «مبادله آزاد ذاتاً برای هر دو طرف سودمند است و فایده حقیقی جامعه در ممکن ساختن چنین مبادلاتی است». به این ترتیب من و غیر من، زمانی به وجود می‌آید که یک موجود دارای حس، تأثراتی را تجربه نماید یا حداقل در نتیجه تأثرات، حس اراده، امکان عمل به عنوان تالی آن و پایداری در برابر این حس و عمل را تجربه کند.» (همان، ص ۶۶-۶۲). سومین متفکر بررسی شده در این گفتار، ژان باتیست سه است. وی آمار را علم توصیف و شمارش (جزئی و منفرد) و علم اقتصاد را دانش مبتنی بر قوانین کلی علت و معلولی می‌داندست. براساس ایده باتیست سه «بهره پول، تابع مثبتی از ریسک وام‌دهنده به جهت خطر عدم بازپرداخت وام است. آیا با مشاهده چند مورد وام کم‌بهره می‌توان غلط بودن اصل بهره را نتیجه گرفت! وام‌دهنده ممکن است نسبت به ریسک وام خودناآگاه بوده باشد، یا به خاطر ترس دچار آشفتگی گردد. اما با مشاهده وقایع خاص نباید

به جنگ تئوری رفت. زیرا مقابله تئوری و واقعیت، بدون در نظر گرفتن سایر عوامل مؤثر بر واقعیت، کار بیهوده و حتی خطرناکی است. از نظر باتیست‌سه، مشاهده بدون تئوری (پیوند علی واقعیت کلی) گمراه‌کننده است (همان، ص ۷۱-۶۹). وی در گستره مطالعات روش‌شناسی کلاسیک انگلیسی به آراء اسمیت، ناسور سینور، جان استوارت میل و جان الیوت کیرنس می‌پردازد و در این راستا همانندی‌ها و تفاوت‌های این دو سنت اقتصادی را بررسی می‌نماید.

غنی‌نژاد در این گفتار عمدتاً دو روش نگرش به ارزش را مورد بررسی قرار می‌دهد. آنچنان که در نگاه اسمیتی بر ارزش - کار و در نگاه فرانسوی بر مطلوبیت ذهنی تأکید می‌شود. غنی‌نژاد در این بخش تأثیرپذیری مارکس و سوسیالیست‌ها از نظریه ارزش - کار اسمیت را بررسی می‌کند و در مجموع در این گفتار مباحثه نقد فردگرایانه از سوی چپ‌ها و نظریه جهان‌شمول اقتصاد کلاسیک از سوی ناسیونالیست‌ها مطرح و مورد انتقاد قرار می‌گیرد (همان، ص ۹۱-۹۰).

در کل می‌توان بیان داشت که گفتار سوم جدال روش‌ها و میزان اهمیت آن می‌باشد. لذا می‌توان بیان داشت که این بخش یکی از فصل‌های اساسی کتاب می‌باشد که به تفاوت روش‌شناسی و اختلاف مربوط به مبانی فهم اقتصاد و علوم اجتماعی اختصاص یافته‌است. در این جدال روش‌ها، نگرش مبتنی بر فرضیه‌ها (در علوم انسانی) و نگرش تاریخی (که بر موقعیت‌ها و غیر کلی بودن قواعد) مورد بررسی قرار گرفته‌است. همچنین اثر کارل منگر به‌عنوان «پژوهش‌هایی درباره روش علوم اجتماعی به ویژه اقتصاد سیاسی سال ۱۸۸۳» معرفی می‌شود (همان، ص ۱۲۲-۱۱۹).

گفتار چهارم کتاب به علم اقتصاد و پوزیتویسم می‌پردازد. این گفتار بیشتر به آراء میلتن فریدمن خصوصاً کتاب روش‌شناسی اقتصاد تحصلی (۱۹۵۳) و تأثیر آن بر اندیشه اقتصادی در نیمه قرن بیست اختصاص یافته‌است (همان، ص ۱۸۱).

گفتار پنجم به رابطه اقتصاد با کنش انسانی می‌پردازد. در این قسمت مبانی معرفت‌شناسی کنش و آراء میزس در کتاب کنش انسانی بررسی شده‌است. میزس کنش را نهایتاً نوعی مبادله داوطلبانه برای گذار به وضعیتی می‌داند که از نظر کنشگر مطلوب است. براساس ایده وی، کنش هم‌چون قضایای هندسی است و نمی‌توان آن را با اندازه‌گیری تجربی محک زد (همان، ص ۲۷۵). لذا انسان کنشگر همیشه در پی هدفی است که ممکن است نهایی یا واسطه‌ای باشد. انسان کنشگر هر آنچه

را لازم است به وسیله تبدیل می‌کند تا به هدف خود برسد. در این پروسه، کالا هر آن چیزی است که به‌عنوان وسیله یا هدف موضوع کنش انسانی قرار می‌گیرد. این کنشگر براساس تصویری که از جهان بیرونی دارد عمل می‌کند؛ در نتیجه کنشگر ممکن است اشتباه کند که در این صورت احساس می‌کند سود کمتری برده یا اصلاً زیان کرده‌است (همان، ص ص. ۲۰۹-۲۰۰).

در انتها و در گفتار آخر، نویسنده به مباحث روش‌شناسی در جریان‌های اصلی علم اقتصاد کنونی می‌پردازد. در این بخش آراء کینز، ساموئلسن و منتقدانش پس از بحران ۱۹۲۹ و روش آن‌ها بررسی شده‌است. نویسنده در این گفتار آزمون‌پذیری تجربی مبتنی بر داده‌های اقتصاد کلان و توصیه‌های سیاستی «مهندسی» را رد می‌کند و مشکل روش‌شناختی آن را این‌گونه بیان می‌دارد که «واقعیات تجربی تاریخی را به‌عنوان پدیدار پیچیده، با بی‌شماری تئوری متفاوت و حتی متضاد می‌توان تفسیر کرد. چون هیچ راهی برای حقیقت‌آزمایی آن‌ها به سیاق علوم تجربی وجود ندارد.» (همان، ص ص. ۲۷۱-۲۷۰). نویسنده سرانجام به نقد ریاضی‌گرایی می‌پردازد. سلطهٔ ریاضیات بر آموزش و پژوهش در علم اقتصاد به‌گونه‌ای است که فرایندهای واقعی بازار تحت‌الشعاع توصیفات ریاضی قرار گرفت، به‌همین دلیل عبور از ریاضیات به منطق صرف اقتصادی رخ نمی‌دهد. فرض‌های خیال‌پردازانه دربارهٔ بازار رقابتی با استفاده از ریاضی موجب غفلت از فرایند واقعی رقابت در بازار و نقش کارآفرینان در اقتصاد شده‌است. فرض این‌که بازیگران بازار اطلاعات کامل دارند، غیرمنطقی است (همان، ص ص. ۲۹۲-۲۹۱).

بررسی و نقد شکلی اثر

در یک جمله می‌توان بیان داشت که کتاب گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد به زبانی رسا نوشته شده‌است و بخش زیادی از کتاب قابلیت فهم توسط دانشجویان علوم اجتماعی را دارد. این کتاب می‌تواند درک روشنی از تنازع روش‌شناسی علوم تجربی و علوم انسانی از قرن ۱۸ تا ۲۰ را برای علاقه‌مندان به اقتصاد، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و... فراهم نماید. گرچه محور مثال‌های کتاب عمدتاً به علم اقتصاد مربوط می‌باشد اما توضیح نویسنده به خواننده کمک می‌کند که آسان‌تر به شناخت مسئله دست یابد. این کتاب سیر تحول تاریخ اندیشهٔ اقتصادی را با استفاده از نگرش روش‌شناختی از نیمهٔ قرن هجدهم و با اندیشه‌های کندياک شروع

و تا کینز، فریدمن و هایک مورد بررسی قرار می‌دهد. همچنین به‌لحاظ فنی، چاپ کتاب بدون غلط و از نظر ویراستاری با دقت لازم صورت گرفته‌است.

بررسی و نقد محتوایی اثر

از آنجا که غنی‌نژاد علایقش به اقتصاد آزاد را کتمان نمی‌کند، یکی از نقاط ضعف کتاب در شرح تاریخی تحول روش‌شناسی نیز از همین نکته شروع می‌شود. هنگامی که به طرح نظریات ارزش - کار می‌پردازد منطق دفاع آن‌ها را به‌طور دقیق شرح نمی‌دهد. چرا قله‌های علم اقتصاد مثل آدم اسمیت، ریکاردو و... بر مفهوم ارزش - کار تأکید می‌کردند؟ این رویکرد چه بخشی از مسائل را توضیح می‌دهد؟ و کدام مسائل را مورد غفلت قرار می‌دهد؟ نویسنده گوئی عجله دارد تا هرچه زودتر نظریه‌های متناقض و غلط این دیدگاه را مطرح نماید. به نظر می‌رسد تلاشی (آگاهانه یا ناآگاهانه) شده تا در این کتاب تاریخ تحول اندیشه‌های اقتصادی به‌گونه‌ای روایت شود که گویی همه دیدگاه‌های مخالف با رویکرد بازار و مطلوبیت‌گرا، فاقد نکته‌ای عمیق و عمدتاً با ساده‌بینی و کوتاه‌نگری ارائه شده‌اند. آنچنان که نویسنده منطق طرح ایده‌ها و پاسخگوئی یا عدم پاسخگوئی‌ها را کمتر طرح می‌نماید و متعاقب آن شرایط و موقعیت‌های تاریخی را مورد توجه و بررسی قرار نمی‌دهد.

در پاسخ به سؤالاتی چون «شکاف سطح توسعه میان کشورها چه تاثیری بر مبادله و تجارت آن‌ها می‌گذارد؟»، «آیا به صرف رها کردن سیاست‌های حمایتی و اجرای آزادی‌های اقتصادی، تخصیص بهینه منابع صورت می‌گیرد؟»، «با تعطیلی بنگاه‌ها، با بیکاری و شورش‌هایی که از پی آن ایجاد می‌شود چه باید کرد؟» غنی‌نژاد در همه‌جا پاسخ را آماده دارد. نیازی به شناخت ایران یا گابن نیست، اصول راهنمای عمل مشخص است. گویی برای نویسنده اصول اقتصادی همچون مفروضات ریاضی کارکرد دارد. لازم نیست خود را به رنج بیان‌دازد که بدانید چرا برنج، چای، بادام، ابریشم و... هزینه تولیدشان بالاست یا مقدار تولید در واحد سطح کم است؟ چرا نیروی کار ماهر ماشین آلات کشاورزی گران است؟ گویا برای نویسنده دوره محمدشاه، با آخر دوره ناصرالدین شاه یا رضاشاه و هشتاد سال پس از آن یک راه‌حل دارد! اگر آزادی اقتصادی فراهم شود، دست پنهان کار خود را خواهد کرد و سیستم‌های اقتصادی به‌سمت کارایی احتمالاً پیش خواهد رفت!

غنی نژاد قریب ۳۰ سال است که به‌طور مستمر از اقتصاد بازار به‌صورت نظری دفاع می‌کند. او به‌عنوان یک اقتصاددان، علاقه‌اش معرفت‌شناسی است. گرچه به روایت خود در ایران به آن توجهی نمی‌شود. او به‌دلیل تحصیل در رشته معرفت‌شناسی پس از بازگشت به ایران پیشنهاد کرد که درس معرفت‌شناسی در اقتصاد به‌عنوان واحد درسی گنجانده شود اما به روایت ایشان در مدت ۱۲ سال به آن بی‌توجهی شده‌است. اگر در ایران می‌خواست به علاقه خود بپردازد باید فقر و محرومیت را تحمل و پیش خانواده‌اش شرم‌منده می‌شد. به‌همین دلیل ناچار شد در هنگام فراغت این مباحث را پیگیری و دنبال کند؛ به‌گونه‌ای که پس از ۲۵ سال اولین اثرش در زمینه معرفت‌شناسی منتشر شده‌است. به‌وجوه اجتماعی و حیات تاریخی جوامع غربی، کمتر توجه می‌کند. او از جهان صدق و کذب‌های نظری وقتی به عالم واقعیت اجتماعی پای می‌گذارد توضیح روشنی از نحوه فراز و فرود قدرت اقتصادی در یک فراز تاریخی ارائه نمی‌کند. خواننده متوجه نمی‌شود علل رونق کشور پرتقال، اسپانیا و... در قرن ۱۵ تا ۱۷ عمدتاً به‌دلیل سیاست‌های بازارگرایانه دست‌نمائی بوده‌است یا نه؟ و افول این کشورها در صحنه بین‌المللی در قرون بعدی به‌دلیل رها کردن قواعد بازار آزاد صورت گرفته‌است؟ به‌چه دلیل کشورهای مثل تایوان، کره جنوبی، سنگاپور و... که تا نیمه قرن بیست در صحنه اقتصاد بین‌الملل نقشی نداشته‌اند؟ چرا توانسته‌اند در طی چهل سال به سطح بیست قدرت اقتصاد جهانی به‌ایفای نقش بپردازند؟

این‌که آزادی اقتصادی عنصر مهم، در حیات اجتماعی می‌باشد تردیدی در آن نیست؛ اما مسئله در نامشخص بودن سایر عوامل اجتماعی و نحوه ترکیب، در ساخت اجتماعی می‌باشد که امکان تغییر و گذار را فراهم می‌کند. اگر در جامعه‌ای به هر دلیل مردم به قواعد فیما بین در مبادله پای‌بند نباشند، بورکراسی اداری و نهاد حقوقی ناکارا، کند و نامنصفانه باشد، این فرایند تغییر و تحول چگونه صورت می‌گیرد؟

به‌نظر می‌رسد غنی‌نژاد پروژه فکری خود را وقف اهمیت بخش اول مسئله نموده‌است. او تصور می‌کند روح قبیله‌گرایی (جمع‌گرایانه) بر اندیشه کثیری از ایرانیان مسلط است. آنچنان که روشنفکران، ناسیونالیست‌های اقتدارگرا، مذهبی‌های بنیادگرا و چپ‌عمدتاً بر جمع‌گرایی تأکید کرده‌است. از نظر غنی‌نژاد مسئله اصلی، انگیزه فردی در عرصه اجتماعی سبب تولید ثروت می‌گردد. لذا پس از غنی‌نژاد شاید ایران متفکران دیگری لازم دارد تا زندگی خود را وقف توضیح نحوه گذار نمایند.

بر این اساس است که می‌توان بیان داشت که غنی‌نژاد در آثارش، متن حقیقی و تحولات اجتماعی را کمتر مورد توجه قرار داده‌است. در حالی که آدام اسمیت در کتاب ثروت ملل بیش از ۸۰ بار از واژه نهاد و ۳۴ بار از واژه قاعده استفاده می‌کند. اسمیت حتی زمانی که می‌خواهد درباره تفاوت کشورها و وضعیت اقتصادی خوب چین صحبت کند، از تفاوت قوانین و نهادهای آن کشور با دیگر کشورها بحث می‌کند. کنار گذاشتن عواملی مانند تاریخ، فرهنگ و نهادها از تحلیل اقتصادی در نتیجه حاکمیت نگاه پوزیتیویستی بر اقتصاد بوده‌است (چاونس، ۱۳۹۰، ص. ۱۲).

فردریک لیست در نقد آدام اسمیت به نکته‌ای اشاره می‌کند که در آراء غنی‌نژاد نیز به آن توجه نشده‌است. «چگونه می‌تواند علی‌رغم اثرات عواملی که گاه به‌صورت علت و گاه به‌صورت معلول (مثل قانون حمایت از گندمکاران، قانون دریانوردی و... توسط دولت انگلیس) بین قدرت سیاسی، نیروی تولیدی و ثروت یک اجتماع نقش داشته‌است، هنوز اصرار نمایید که قرارداد ستون و قانون دریانوردی از نظر تجارتی سودی برای انگلستان نداشته‌است؟ انگلستان با قدرت سیاسی، قدرت تولیدی به‌دست آورد و از طریق قدرت تولیدی به ثروت و رفاه رسید. انگلستان، نقاط کلیدی یک یک دریاها را به‌صرف درآورد و بر روی یک یک کشورها، نگهبان گماشت.» (لیست، ۱۳۷۲، ص. ۹۱). مترجم کتاب لیست به انگلیسی، چهل سال پس از تألیف کتاب در سال ۱۸۸۵ نوشت: «اصول تفکرات او به همان اندازه کارایی (مصرف عملی) داشت که در هر زمان دیگری می‌تواند کارایی داشته باشد. به‌خصوص در این زمان (سال ۱۸۸۵) قابل مطالعه است.» (همان، ص. هفت).

نادیده‌گرفتن سایر عوامل در توضیح پدیدارهای اقتصادی، ساده‌سازی امر پیچیده اجتماعی را به‌همراه داد. مکتب آنال به ما آموخت که توضیح مسائل کلان اجتماعی، نیازمند همکاری نزدیک اقتصاددان، مورخ، جامعه‌شناس و... می‌باشد. مارک بلوخ در کتاب جامعه فئودالی، طبقات اجتماعی و سازمان سیاسی در پی شناخت ساخت اجتماعی به‌همراه اصول وحدت‌بخش آن است. واقعیات اجتماعی از راه‌های گوناگون از جمله اجتماعی‌شدن به شعور فردی تحمیل می‌شوند و با گذر زمان به بخش تفکیک‌ناپذیر نظام ارزشی او بدل می‌گردند. هنگامی که فرنان برودل کتاب سه جلدی تمدن مادی و سرمایه‌داری را براساس دیدگاه تاریخ‌نگاری مکتب آنال منتشر کرد؛ دنی ریشه درباره این کتاب نوشت: «انتشار آن یک واقعه به‌شمار می‌رود. این اثر همه ما را (مورخ، جامعه‌شناس،

اقتصاددان و...) به زیر سؤال می‌برد. من منتظر پرخاش فسیل‌های کاخ دانش هستم». نقد برودل به این بود که انگیزه‌ها، تنها به سائق‌های درونی فرد بدون توضیح محیط اجتماعی مورد انتقاد مکتب آنال محدود نمی‌شوند (برودل، ۱۳۷۲، ص. ۲۸ و ۱۱).

غنی‌نژاد گرچه در برخی موارد به اهمیت نهادها توجه دارد، اما هنگام توضیح پدیدار اقتصادی، بخش عمده‌ای از مسائل را از طریق نظام انگیزشی فردی توضیح می‌دهد. ارزش‌ها، قوانین و نحوه سازماندهی قراردادها، بخش مهمی از حیات اجتماعی را تشکیل می‌دهد که بنگاه و افراد در درون آن فعالیت می‌کنند، آنچنان که «آزادی بازار و رقابت بخش خصوصی، عدم اجحاف و حقوق مصرف‌کننده را تضمین می‌نماید». روشنگر مسئله نمی‌باشد؛ لذا داستان مرغ و تخم مرغ پیش می‌آید و تقدم با رقابت یا اصلاح نهادها یا پیش‌برد هر دو می‌باشد. فساد در نهادها، حتی در شرایط رقابتی، امور را به زیان مصرف‌کننده پیش می‌برد، در حالی که «نهادها بخش گسترده‌ای از زندگی اقتصادی انسان‌ها هستند؛ نهادها شامل همه قواعد اجتماعی و جرمیه‌ها می‌شود تا تعاملات اقتصادی با مخاطره کمتر و پیش‌بینی‌پذیری بهتر به‌انجام برسد. نهادها، همواره برای اصلاح نواقص بازار از قبیل آثار بیرونی و سوءاستفاده از قدرت بازار با توسل به قوانین و مقررات حکومتی به‌کار رفته‌اند (کروینوکن، ۱۳۹۱، ص. ۳).

جمع‌بندی

با آن که کتاب‌های روش‌شناسی عموماً به‌صورت تخصصی به مسئله شناخت، روش، مفاهیم، رویکردها و رهیافت‌ها و... می‌پردازند، غنی‌نژاد به‌جای این که صرف مفهومی را توضیح دهد، از طریق اندیشه‌های جدید اقتصادی و طرح نظریات متفکران، بحث روش‌شناسی را ارائه می‌نماید. این رویکرد در ایران، جدید و برای خوانندگان و دانشجویان مناسب‌تر به‌نظر می‌رسد؛ زیرا خواننده در مفاهیم انتزاعی غرق نمی‌گردد. البته که کتاب روش‌شناسی باید پس از کتاب معرفت‌شناسی مورد مطالعه گیرد، تا خواننده از مبانی و سرچشمه‌های بحث روش، آگاهی یابد. انسان جهان را از دریچه نگاه و ذهن خود می‌بیند. این نکته کلیدی، گذار از ذات‌گرایی پیشین به فردگرایی صاحب اراده جدید را تسهیل کرد. خواننده پس از مطالعه کتاب درک عمیق‌تری از مبانی علم اقتصاد پیدا می‌کند؛ زیرا در این کتاب کنش انسانی و رفتار ارادی، تفاوت دانش اقتصاد با علوم طبیعی مورد توجه قرار گرفته‌است.

در مجموع می‌توان بیان داشت که کتاب گفتاری در روش‌شناسی علم اقتصاد اثری شایسته است که به فهم نظریات متعارض اقتصادی، به خواننده کمک می‌کند. البته که کتاب در دو زمینه کاستی دارد؛

۱. در طرح دیدگاه‌های رقیب مثل تئوری ارزش - کار و مکتب تاریخی آلمانی، این کتاب وارد واکاوی عمیق مسئله نمی‌شود و خواننده متوجه نمی‌گردد چه عواملی مؤثر بود که تئوری کار این همه از سوی متفکران مختلف کلاسیک و چپ مورد توجه قرار گرفت؟ و بیشتر اثر به طرح دیدگاه مخالف و اثبات نظری آن توجه شده‌است.

۲. همچنین عدم توجه به تئوری‌های مربوط به روش‌شناسی در مباحث توسعه (که یکی از تئوری‌های مخالف اقتصاد به‌عنوان علم کلی و عمومی می‌باشد) را در این کتاب مشاهده می‌نماییم. غنی‌نژاد به‌صورت جدی مخالف برخی از دیدگاه‌های توسعه مثل کمبود سرمایه، امپریالیسم و... در توضیح عقب‌ماندگی می‌باشد. او در شرح مکتب تاریخی آلمان تنها برخی مباحث را توضیح می‌دهد! اما شکاف تاریخی بین آلمان نیمه قرن ۱۹ با کشورهای جهان سوم به‌حدی زیاد است که نیازمند طرح و بررسی جدی برخی از مباحث مربوط به کتاب‌های حکمرانی خوب اثر استگلایتر، کتاب توسعه و چپاول اثر ایوانز، کتاب راه دیگر اثر هرناندو و دسوتو و... می‌باشد. در صورت توضیح روش‌شناختی تئوری‌های جایگزین به خواننده کمک می‌کرد تا درک روشن‌تری از مسائل مربوط به توسعه و کشورهای جهان سوم پیدا کند.

ارزیابی نهایی

کتاب گفتاری در روش‌شناسی علم اقتصاد، در زبان فارسی به یکی از نیازهای مهم دانش اقتصاد در حوزه دانشگاهی و علوم انسانی ایران امروز پاسخ می‌دهد. زبان روان کتاب و بیان تحول روش‌ها از طریق اندیشه، آن را به کتابی سودمند برای دانشجویان اقتصاد و علاقه‌مندان علوم اجتماعی بدل نمود. اهمیت مباحث بنیادی این کتاب، در موقعیت تاریخی جامعه ما دو چندان می‌باشد.

با رویای گسترش اشتغال، کاهش تورم، تنزل نرخ بهره، نظام تولید صنعتی پویا، صادرات گسترده، اقتصاد بدون نفت، محدودیت کسر بودجه، انضباط مالی مؤسسات اقتصادی، ساختار اقتصادی سالم و عدم فساد و... که با ناکامی مواجه شد، نمی‌توان در جهان حرکت کرد و به قواعدهای آن توجه نکرد. رویای ما، اگر با مبانی معرفتی سازگار نباشد با شکست

مواجه می‌شود. فساد، اقتصاد تک‌محصولی، تعطیلی بنگاه‌های صنعتی، سقوط ارزش پول، نشانه آشکار ناکامی مدیریت می‌باشد. فقدان مبانی نظری در رویکرد و سیاست‌گذاری، به آشفتگی‌های نیم قرن اخیر در نظام‌های تصمیم‌گیری اقتصادی منجر شده‌است. با وجود خصوصی‌سازی از سال ۱۳۶۸، سیاست حذف یارانه‌ها از سال ۱۳۸۰ و تغییر در اجرایی شدن اصل ۴۴ قانون اساسی و ده‌ها سیاست دیگر، هنوز رویکردها در عرصه اقتصادی دچار ابهام می‌باشد. مطالعه این کتاب می‌تواند افق روشنی از تصمیم‌سازی کلان برای سیاست‌ورزان فراهم کند. غرق شدن مدیران اقتصادی در مسائل روزمره اقتصادی، به غفلت از فرایندهای اساسی نظام انگیزشی در حوزه مطلوبیت‌ها منجر شده‌است. این کتاب به خوانندگان افقی ارائه می‌دهد که نمی‌توان به نظام‌های ذهنی افراد توجه نکرد و باز خورد منفی از آن انتظار نداشت. کوشش نظری برای درک نیروها (افراد مستقل و آزاد) که نقش تعیین‌کننده در زندگی اجتماعی انسان دارند، بسیار حیاتی می‌باشد، در غیر این صورت دائم با دیوار بسته مواجه می‌شویم. سیاست‌ورزی با رویاوری، متفاوت می‌باشد. باید به محدودیت‌ها توجه کرد. افراد انسانی اشیایی بی‌روح نیستند که هرگونه بتوان دربارۀ آنان تصمیم‌گیری نمود. پس از قریب به گذشت نیم‌قرن از انواع سیاست‌گذاری باید نگاه دقیق‌تری به گذشته کرد تا در انتخاب پیش‌رو نتایج بهتری از اقتصاد به دست آورد.

منابع

- چاونس، برنارد (۱۳۹۰). اقتصاد نهادی، ترجمۀ محمود متوسلی، علی نیکو نسبتی و زهرا فرضی‌زاده، تهران: دانشگاه تهران.
- برگ، سوئد (۱۳۹۶). ماکس وبر و جامعه‌شناسی اقتصادی، شهین احمدی، تهران: دنیای اقتصاد.
- بزودل، فرنان (۱۳۷۲). سرمایه‌داری و حیات مادی، بهزاد باشی، تهران: نی.
- عظیمی، میکائیل و اسماعیل مطلق، محمد (۱۳۸۲). سرگذشت یک علم، کالبد شکافی نظام آموزش علم اقتصاد در ایران، تهران: کویر.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۷ الف). گفتارهایی در روش‌شناسی علم اقتصاد، تهران: مینوی خرد.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۷ ب). گفتارهایی در معرفت‌شناسی علم اقتصاد، تهران: مینوی خرد.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۸۱). درباره‌هایک، تهران: نگاه معاصر.

غنی‌نژاد، موسی (۱۳۸۶). تجدد طلبی و توسعه در ایران، تهران: مرکز.
کروینوکن، جان و همکاران (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر اقتصاد نهادگرا، اصلا ن قودجانی،
تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس.
لیست، فردریک (۱۳۷۲). نظام ملی اقتصاد سیاسی، ناصر معتمدی، تهران: دفتر
نشر فرهنگ اسلامی.

فصلنامه نقدکتاب

علم‌اندیشا

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۸

۱۲۰